

DPN 5859

Title : तर्क भाषा प्रकाश TARKA BHĀṢĀ PRAKĀŚĀ

Run. No. 6550

Cat. No.

Micro. No.

Subject तर्कशास्त्र Logic

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 37.5 X 10

Folios 21

Lines (in a page) 9

Compl. / Incompl.

+ 2 folio with palm-drawings
Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor मानदास सुगतदास

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Māṇḍās Sugatḍās

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

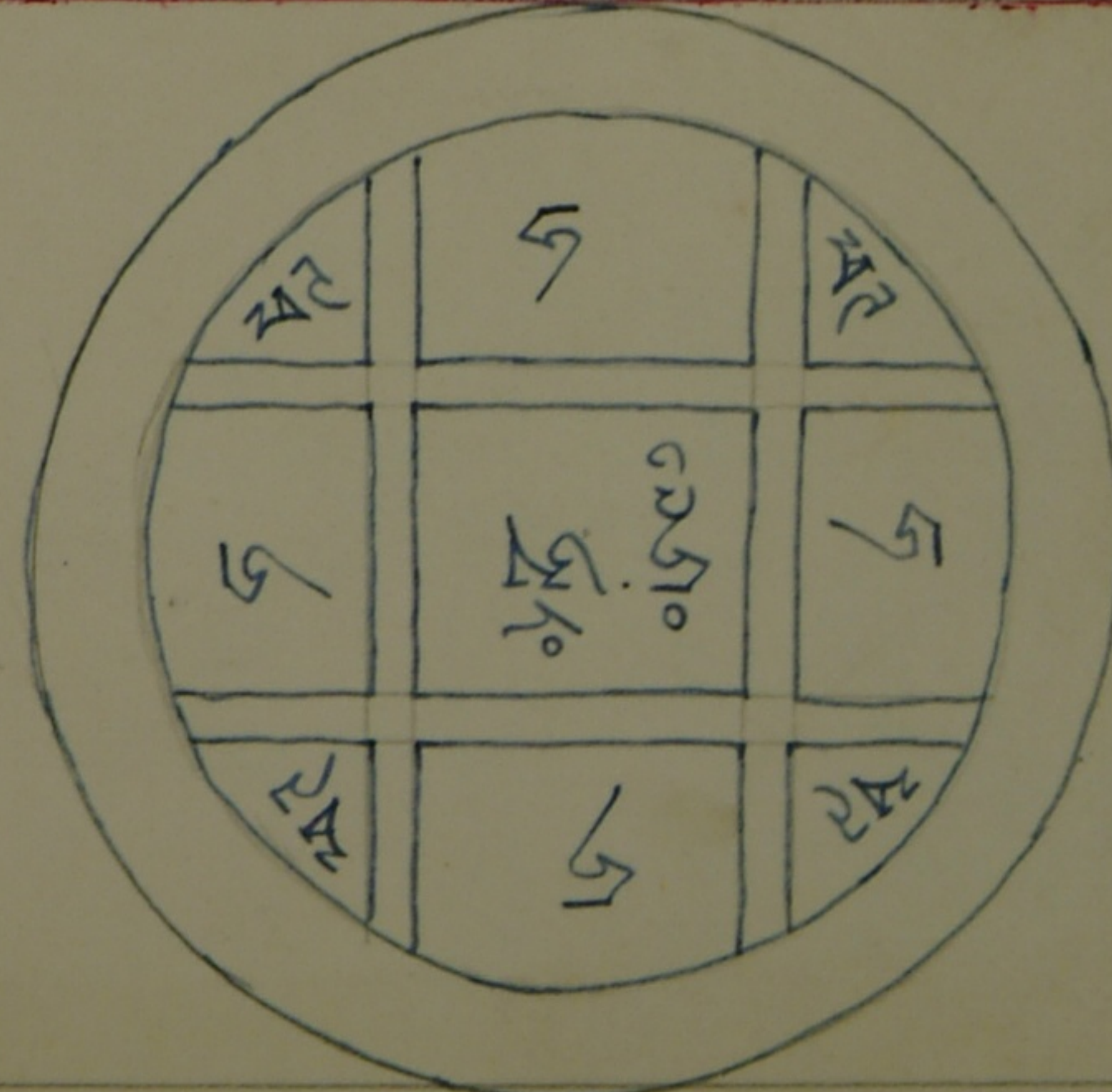
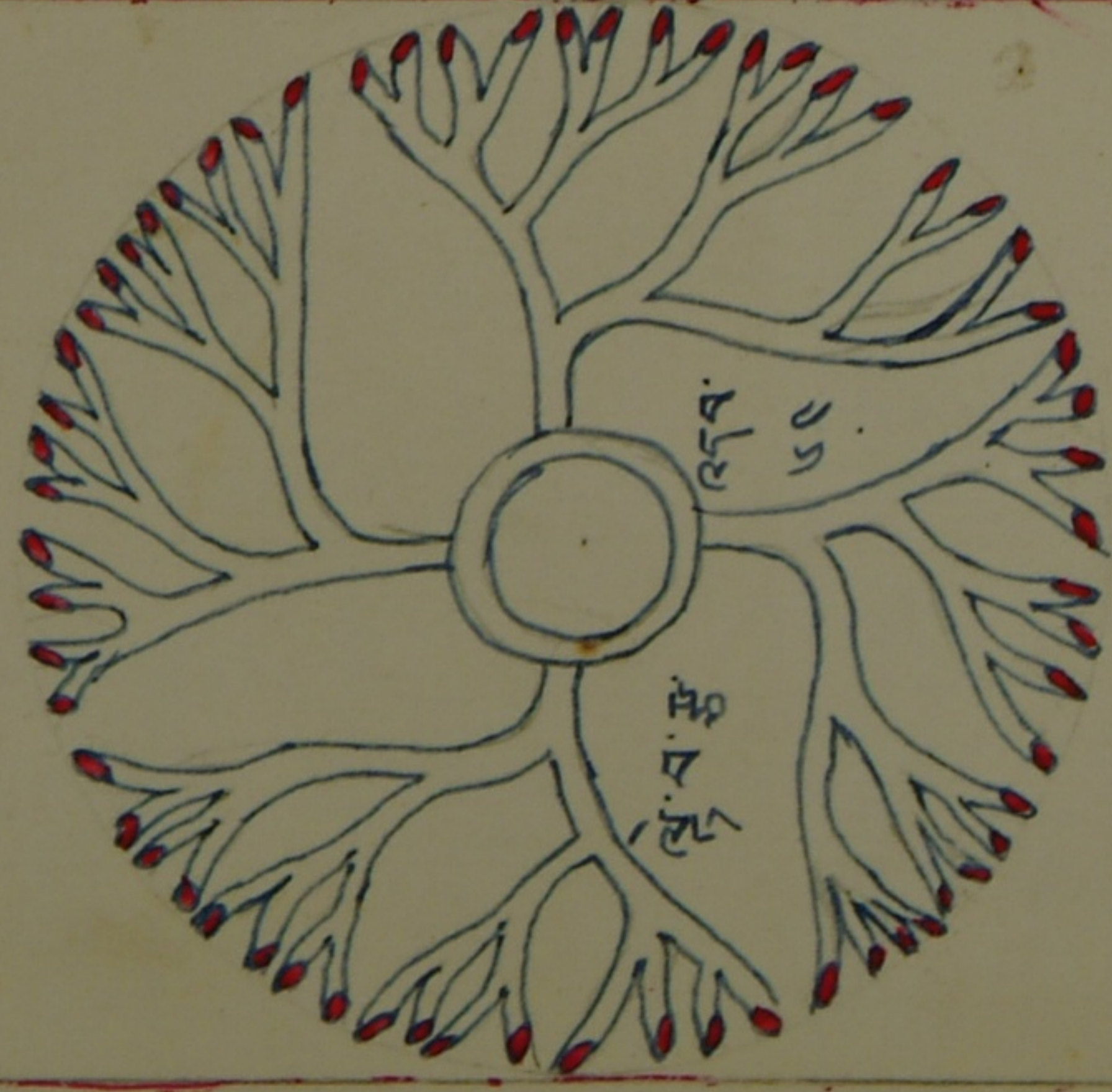
Material : palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

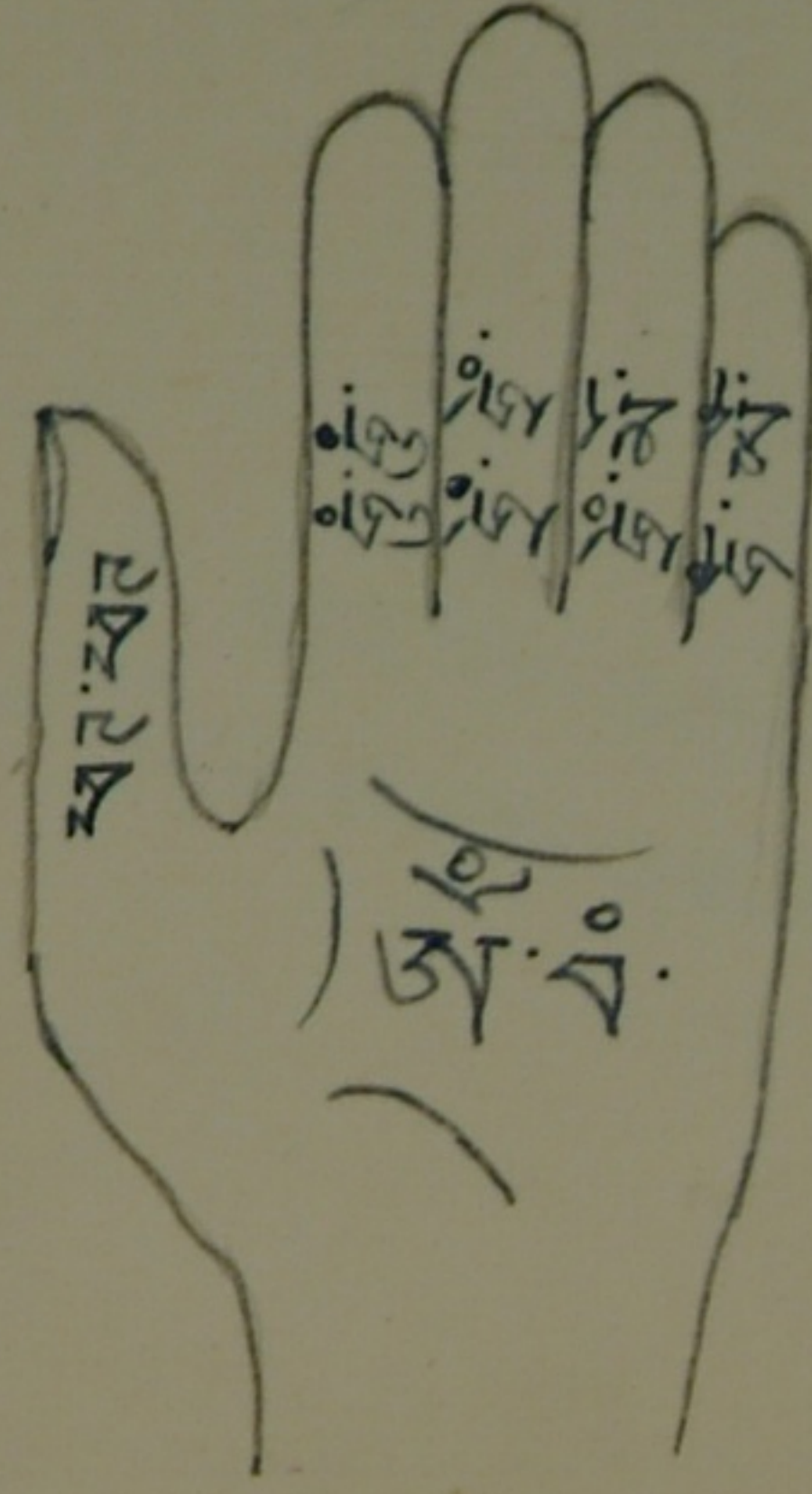
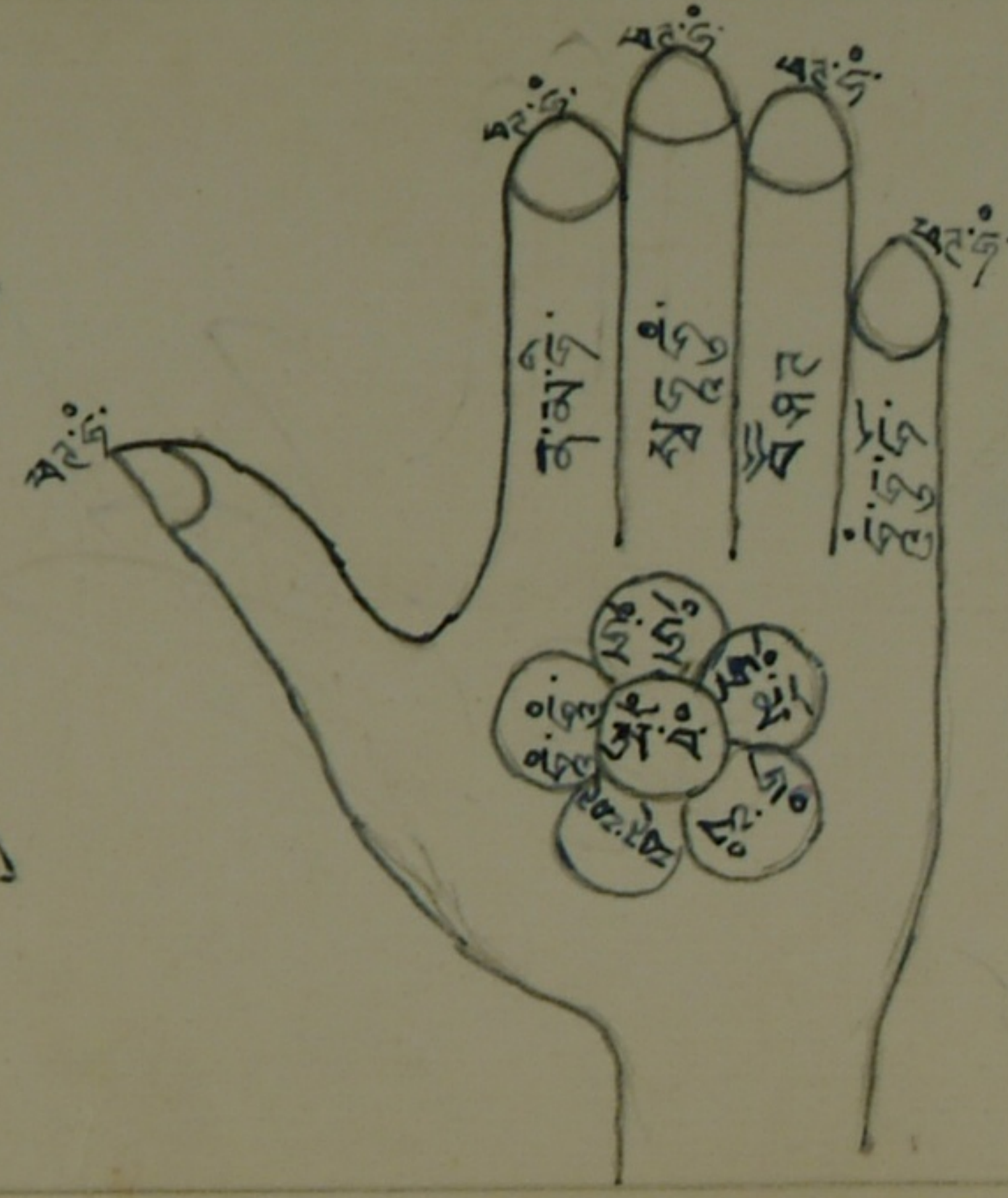
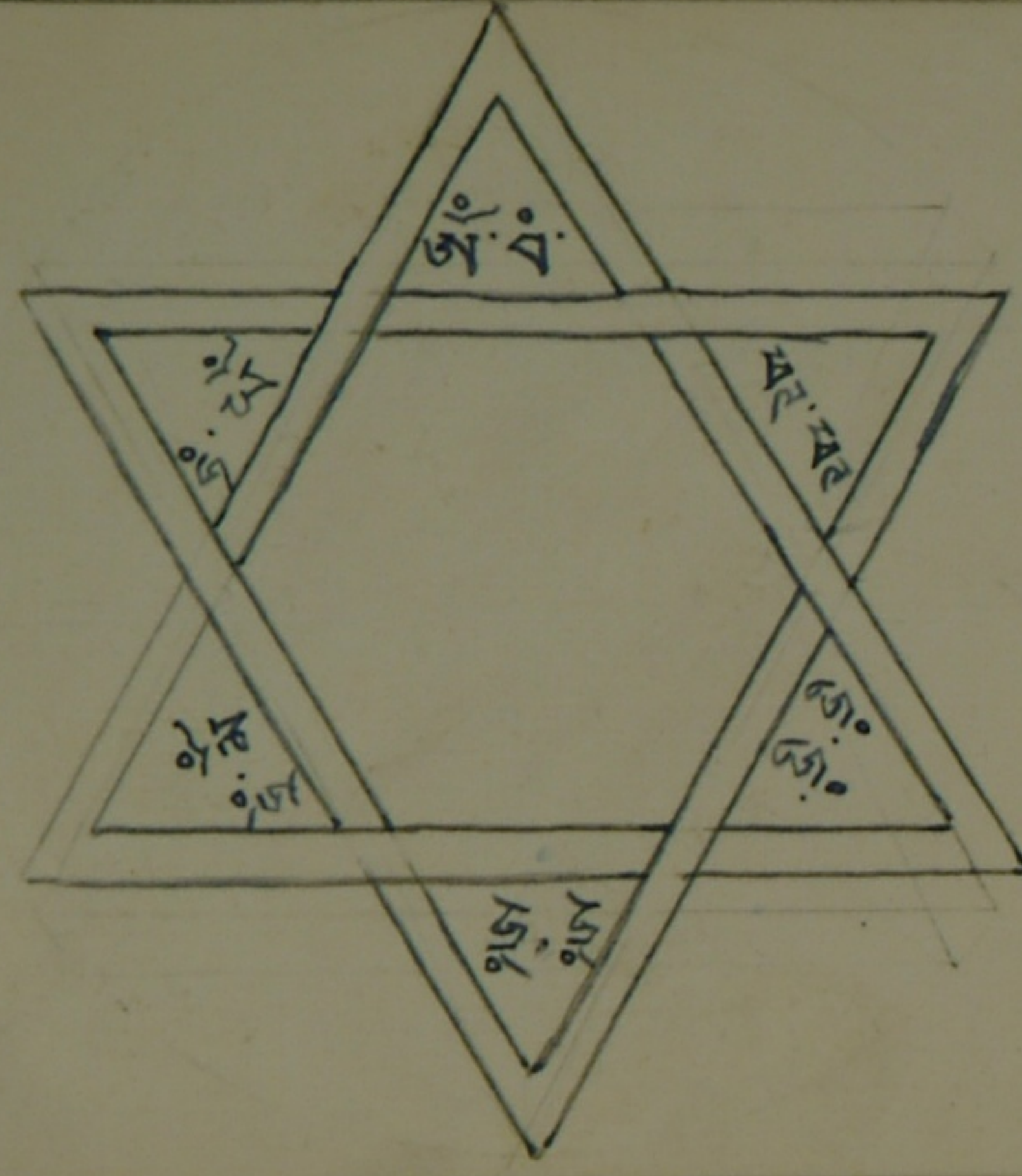
Beginning, colophon, post-colophon :

↓
श्री अविजयमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ पाठो २ योन्मयन
मे प्रवेशमल्लेन वादित्यलस श्रुतेन सीसिप्य मुकुमाब्धित तर्क भाषा प्रकाशते मयैव

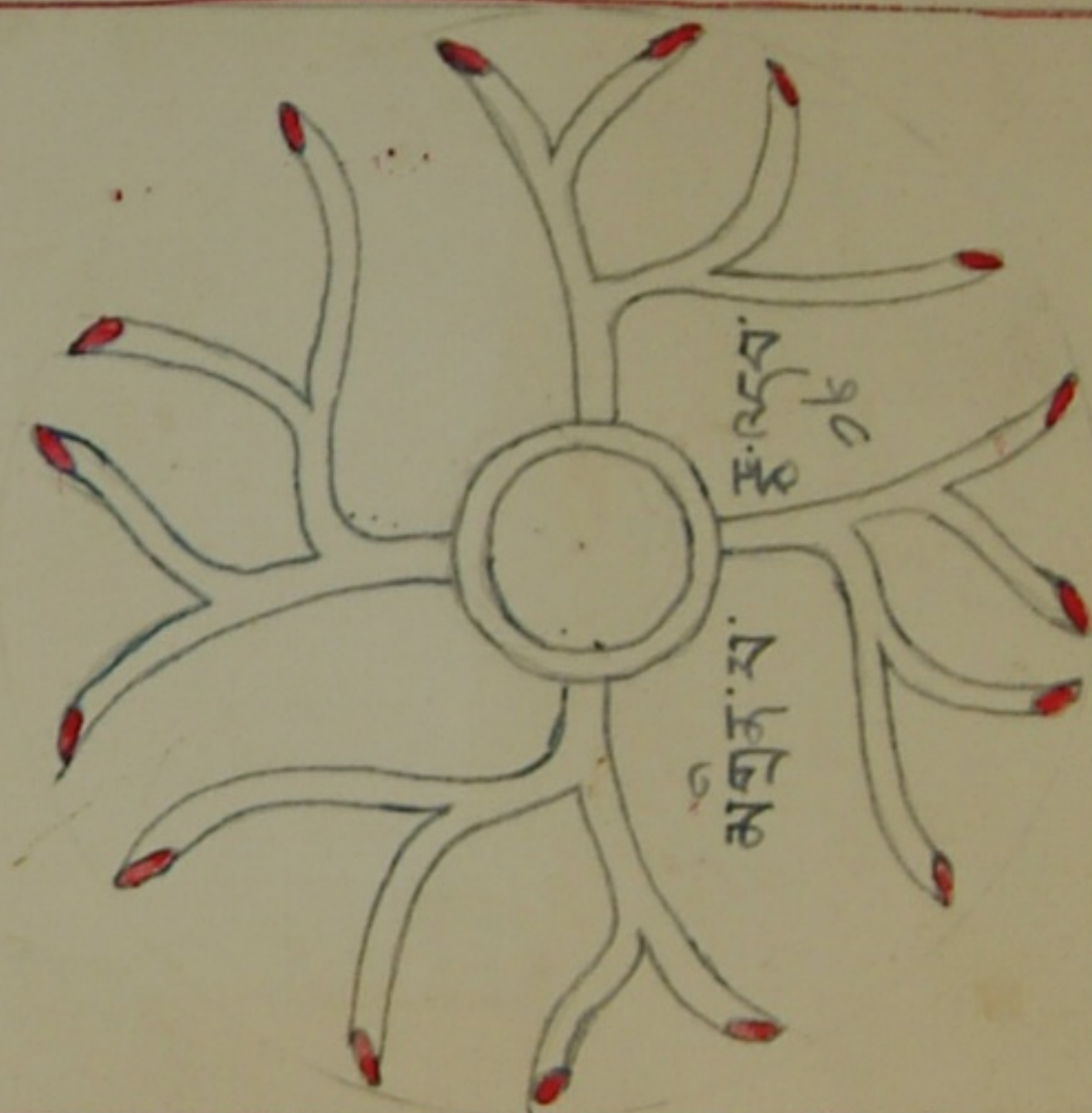
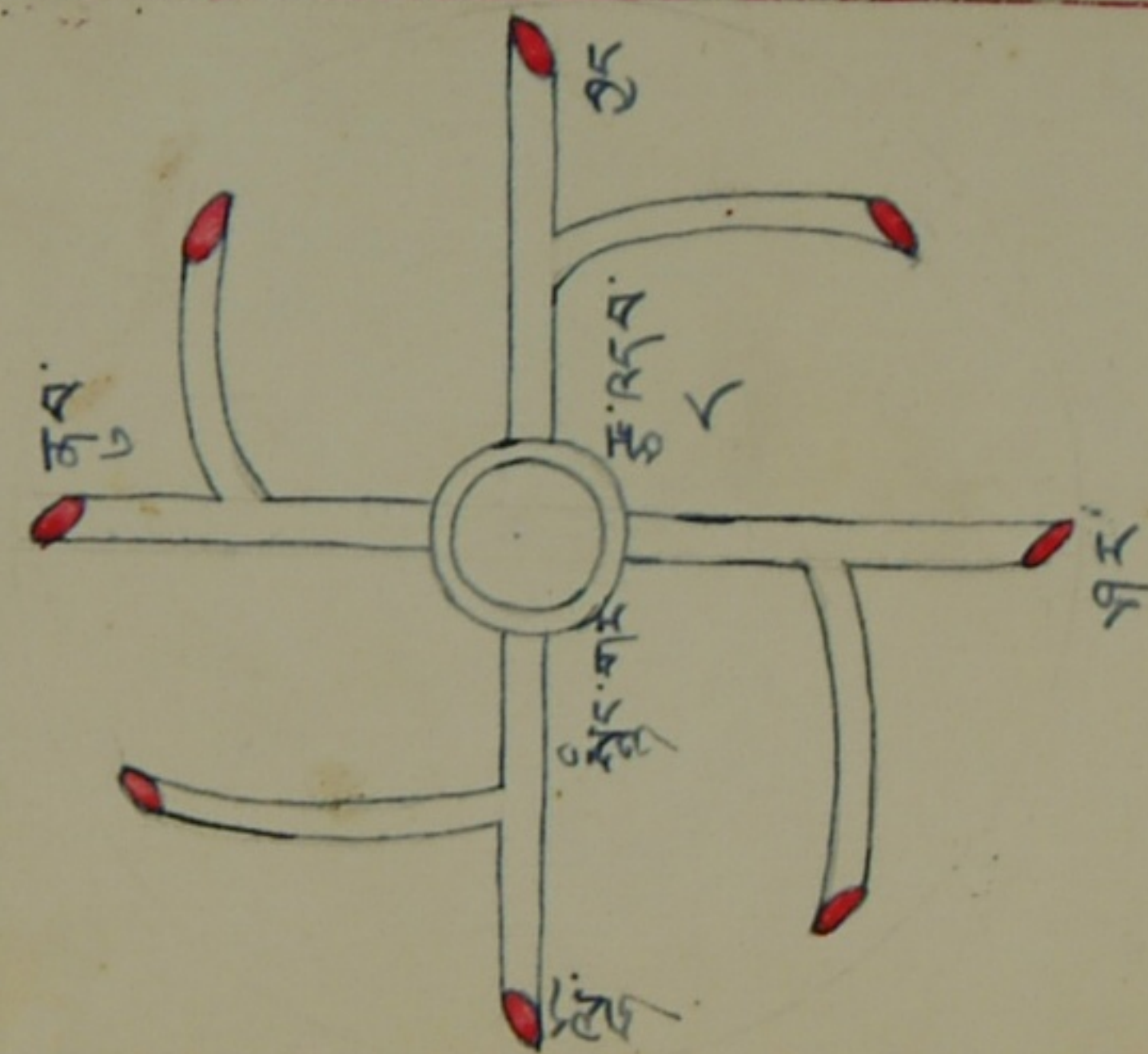
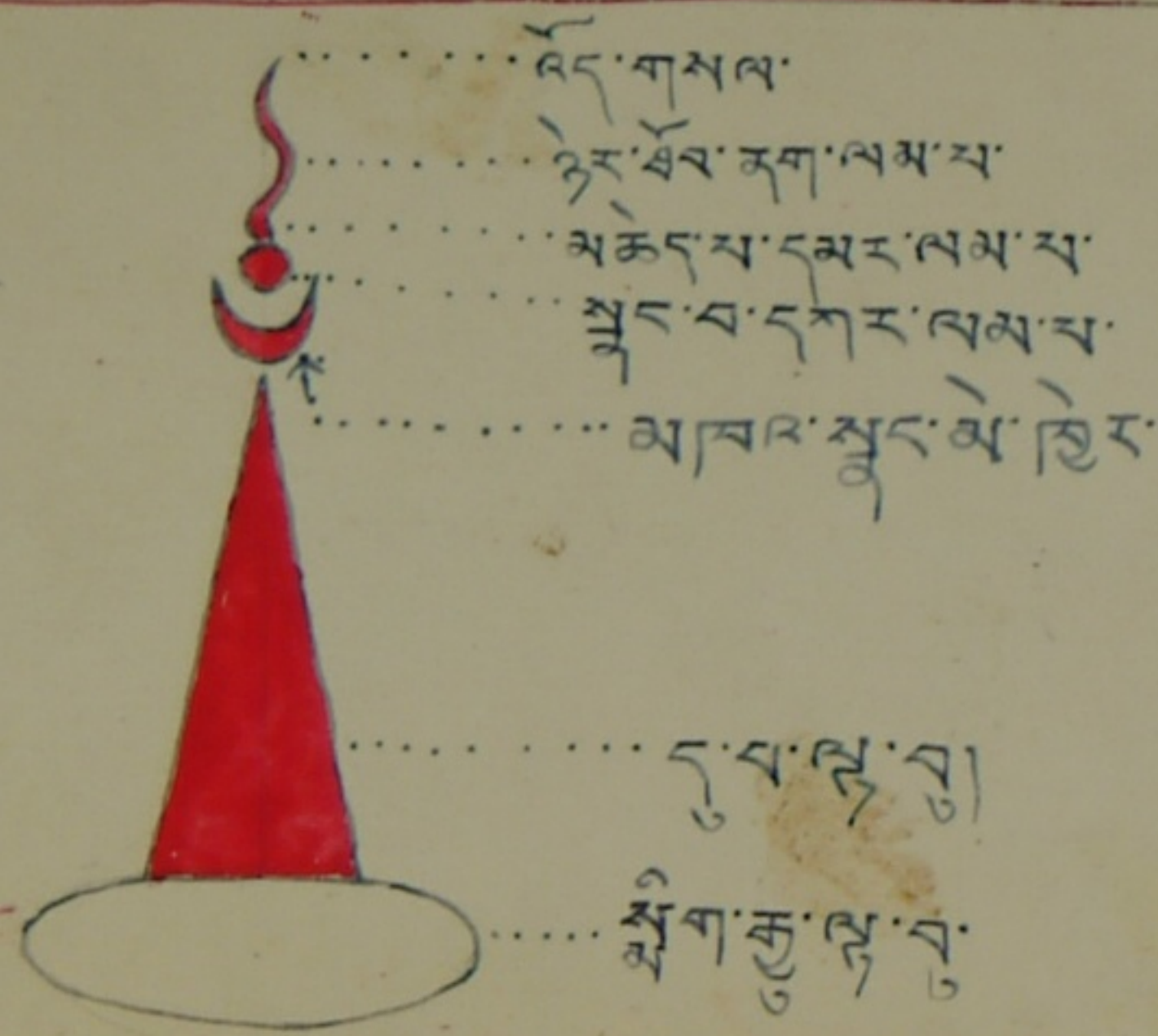
मानदास सुगत दासया संकलनं
आशा सफू कृषि रात उपहार !

मानदाल सुगत दासवा संकलनं
आशा सफू काथयात उपहार !

गुरुभ्यो नमः शिवाय

मानवस्य सुखं लब्धाय उपहारः ।
साक्षात् संपन्नं कथयति उपहारः ।

॥ श्रीशुविद्युमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ बालोरेयो न्यायनमेपवेशमत्येनवां हृत्यल
समृतेन । श्रीक्षिणयुक्त्यन्विततर्कभाषापुकाशयेततस्यकृतेममेषा ॥ १ ॥ प्रमाणपुमेयसंश्रयपुयोजनदृष्टोत
तिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितर्कडाहेलाभासकूलजातिनिग्रहस्थानानां षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञा
नां निश्चयसाधिगम इति न्यायस्यादिर्मसूत्रं । अस्यार्थः । षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानमोक्षप्राप्तिर्भवति । इति ने
चप्रमाणदिषोदशपदार्थतत्त्वज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तावन्नैव भवति । यावदेतेषामुद्देशलक्षणपरिक्षानक्रिय
तइति । यदाह भाष्यकारः । त्रिविधाचायश्चास्त्रस्य प्रकृतिः । उद्देशलक्षणपरिक्षान्वेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण वस्तु
संकीर्तनं । तच्चास्ति न सूत्रे कृतं । लक्षणं त्वसाधारणधर्मवचनं । यथा गोसासादिमत्त्वलक्षितस्य लक्षण
मुपपद्यते । न वेति विचारपरिक्षामनेनैतलक्षणपरिक्षे प्रमाणानां तत्त्वज्ञानार्थकर्तव्यं । तत्रादि ।

मोदिष्टप्रमाणस्य तावदक्षेण मुच्यते। प्रमाणकरणं प्रमाणी। अत्र च प्रमाणं लक्षणं प्रमाणकरणं तुल
 क्षणी। ननु प्रमायाः करणं चेत् प्रमाणी तर्हि तस्य फलं वक्तव्यं। करणस्य फलवत्त्वं नियमादिति तस्यैव
 मैव फलं साध्यमित्यर्थः। यथा हि द्रोकराण्यपरमोः हि देवफलं। का पुनः प्रमायस्याः करणं प्रमा
 णमिति उच्यते। यथा धानुर्भव प्रमा। मधार्थ इति अयं धार्थो नो संभय विषय यतः कं जानानं नि
 रासः। अतु भवपदं न स्मृते निरासः। अतु भवो नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं जानं। किं पुनः करणं। साधक
 तर्क करणं अतिभयेत साधकं साधकतमं प्रकृष्टं कारणमित्यर्थः। ननु साधकं कारणमिति पर्या
 यः। तदेव न साधते किं कारणमित्युच्यते। यत् साधकात् पूर्वभावो अतु न साधकस्य तत्कारणं। यथा
 तंतुवेमादिर्कं पठस्य यद्यपि पठेत्तौ दैवो दागतस्य रासभादेः पूर्वभावो विद्यते। तथापि नासौ निय

तः। तंतुपठस्य नियतः पूर्वभावो स्तौ वक्तव्यं न्यधा सिद्धः। पठरूपजनोपक्षी एत्वात्। पठं प्रत्ययि
 कारणं लेकलं नागौरवात्। तेन अतु न न्यधा सिद्धं नियतं पूर्वभाविर्लकारणं तु न्यधा सिद्धं नियत
 पश्चाद्भाविर्लकारणं। यतः कश्चिदाह। कार्यानुकूलान्यथातिरेकी कारणमिति। ततः कं नित्यविभू
 तानां यो मादीनां कालं तां देभं तौ श्रव्यतिरेका संभवेना कारणं लक्ष्यं संगतं। तच्च कारणं त्रिविधं। समवायसं
 मवायिनिमित्तभेदात्। यत्र यत्तु मवेतं का अमुत्पद्यते तत्तु मवायिकारणं। यथा तंतुवपठस्य समवायि
 कारणं। तंतुं पृष्ठं वपठः समवेतो जायते। ननु यादिषु। ननु तंतुं सर्वं धइव तु यादि सर्वं धोरे पठस्य वि
 द्यते लक्ष्यं। तंतुं पृष्ठं वपठः समवेतो जायते। ननु यादिषु। सत्यं द्विविधं सर्वं धः संयोगस्तु मवायश्चेति तत्रा
 युतसिद्धयोर्लक्ष्यं सर्वं धः संवायः। अतु यो लु सै यो गरवां को पुनरयुतसिद्धौ। ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमपरमात्रं

श्री
है वावतिष्ठते। तावपुतसिद्धौ। तदुक्तं। एतावेवायुतसिद्धौ द्वौ विशातव्यौ ययोर्द्वयोः॥ अतएव देवकमपराश्रित
मेवावतिष्ठते। यथावयवावयवविनो गुण गुणिनो क्रिया क्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति। अ
वयवावयवो हि यथाक्रमवयवायुश्रितयेवावतिष्ठते। यथा तंतुना ससर्ति पटजाशः॥ यथाश्रमनासे सुति
गुणनीशः॥ विनश्यतात्। विनाशकारणं सामग्री सानिध्यात्। तंतुपटावयवावयवविनो। तेन तयोः सर्व
धः समवायः॥ अयुतसिद्धत्वात्। तुरीयपटो योस्तु न समवायः॥ अयुतसिद्धत्वात्। न हितुरीपटाश्रितैवाव २
तिष्ठते। नापि पटस्तु आश्रितः॥ अतस्तयोः सर्वधः संयोगरवात्तदेव तंतुसमवेतः पटः॥ यत्समवेतका
र्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं। पटश्च न तु यादिति। पटश्च स्वगुरूपादेः समवायिकारणं। एवं मूर्त्य
डोपि घटस्य समवायिकारणं। घटश्च स्वगंतरूपादेः समवायिकारणं। ननु यदैव घटादयो जायन्ते त

देवतद्रुतरूपादयोपि। ततः समानकालिनत्वात्। गुण गुणिनोः सकोतरविषाणवत्कारणभेदरचनात्।
पौर्वपरभावात्। अत रूपादीनामपि न अत समवायिकारणत्वं। घटादीनां कारणविशेषत्वात् समवायिकारणं
सत्रोच्यते। न गुणे गुणिनोः समानकालीनं जन्म॥ किंतु द्रव्यप्रथमं निर्गुणमेवोत्पद्यते। पश्चात्तत्समवे
ता गुणाः उत्पद्यन्ते। समानकालोत्पत्तौ तु गुण गुणिनोः समानसामग्रिकत्वेन भेदो न स्यात्। कारणभेदनि
यतः साग्रभेदस्येति। तस्मात्। प्रथमं क्षेत्रो निर्गुण एव घटोत्पद्यते। अतः घटः गुणे भो पूर्वभावी भव
ति। गुणानां द्रव्यं समवायिकारणं। अतएव कारणभेदोपपत्तिः। घटो हि घटां प्रति कारणैकस्य पौर्व
पर्याभावात्। न हि स एव तमेव प्रति पूर्वभावी प्रश्नो दुर्विचल्य गुणवृत्ती तु नियतपूर्वभावितात्। द्रवतु
गुणानां कारणं। नन्वेव सति प्रथमं क्षेत्रो पूढोत्पद्यते। अतएव घटोत्पत्तिः। अतएव घटोत्पत्तिः। तदेव हि चोक्तु

धं गंत ता प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेधाना कलनात्। भेदग्रहिक्रियादि संयोगां तां चतुर्णां योगप्रयामि
 मानेन स्यात्। ननु प्रमायाः कारणानि बहुनिर्मुक्तिः। तान्यपि किं करणानी। उतनेति उच्यते। प्रमातरि प्रमेये च
 सत्यप्रमानेत्यतः इन्द्रियसंयोगादौ सत्यविलंबेन प्रमेयत्वत इन्द्रियसंयोगादिरेव करणी। साधकत्वा
 विशेषेण नैवेत्तुं कर्षेण सप्रमात्रादि श्रुतिशयित्वात्। श्रुतिशयितं साधकं साधकतमं। पुं कर्षं कारणमि
 त्यर्थः। अतः इन्द्रियसंयोगादिरेव करणत्वात् प्रमाणी। ने प्रमात्रादीनि। तानि च प्रमाणानि चत्वारि। तथा च न्या
 यसूत्रे। प्रत्यक्षं श्रुतं मानं यमानसंबुधः प्रमाणी। तत्र किं पुनः प्रत्यक्षं। साक्षात्कारि प्रमाया कारणं प्र
 त्यक्षं। साक्षात्कारिणी च प्रमेयोच्यते। मैन्द्रियजासा च द्विविधा। सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। तस्याः क
 रणं त्रिविधं। कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसंनिर्कर्षः। कदाचित्ज्ञानं चेति। कदा पुनरिन्द्रियं करणीय

दानिर्विकल्पकसूया प्रमाफलं भवति। तदिन्द्रियं करणी। तथा हि। आत्मा मनसा संयुज्यते। मनः इन्द्रियेण इन्द्रिय
 मयं न इन्द्रियाणां वस्तु प्राप्य कारित्वमनियमात्। ततोर्थसंनिर्कर्षेण इन्द्रियेण निर्विकल्पकं नाम जात्यादियोजना
 हीनं वस्तुमात्रावगाहिकं चिदिदमिति ज्ञानं जन्मते तस्य ज्ञानस्य इन्द्रियं करणी। निदायादवपरमः। इन्द्रि
 यार्थसंनिर्कर्षावतरे व्यापारः। चिदाकरणस्य परमोरिव दोरुसंयोगः। निर्विकल्पकज्ञानं फलं। परमोरिव चि
 दा। कदा पुनरिन्द्रियार्थसंनिर्कर्षकरणं। यदा निर्विकल्पकज्ञानं तत्र सविकल्पकं नाम जात्यादियोजनात्
 कं डिदोयं ब्रह्मणो यं श्यामो यमिति विशेषणविशेषावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते। तदिन्द्रियार्थसंनिर्कर्षकरणं नि
 र्विकल्पकमेवानो तरे व्यापारः। सविकल्पकज्ञानं फलं। कदा पुनर्ज्ञानं करणी। यथोक्तं सविकल्पकानंतरं हा
 ने पादो नोपेक्षा बुद्ध्या जायते। तदनिर्विकल्पकज्ञानं करणी। सविकल्पकमेवादातरे व्यापारः। हानादिबुधः
 फलं। अत्र केचिदाहं। सविकल्पकादिनामपि इन्द्रियमेव करणी। यावन्तित्यं तत्तल्लिङ्गानि संनिर्कर्षादीनि तानि

श्री

सर्वाण्यवतारव्यापारः। इन्द्रियार्थयोलुपः स्तनिकर्षः। स चाक्षकारिप्रमाहेतुषड्विधः। यथा संयोगः। संयुक्तः समवा
यः संयुक्तसमवेतसमवायः। समवायः। सवेतसमवायः। विशेषणविशेष्यभावश्च तातत्र यदा चक्षुः श्रोत्राद्यद्विषय
ज्ञानं जन्यते। तदा चक्षुरिन्द्रियं घटोर्धः। अथ यो स्तनिकर्षसंयोगः। अथुतसिध्यभावात्। एवं मनसा च त्रिन्द्रियेण
यदात्मविषयज्ञानं जन्यते। अहमितितदामनः इन्द्रियं आत्माधः। अथ यो स्तनिकर्षः संयोगः। अथुतसिध्यभावात्।
यदा चक्षुरादिना घटरूपादिकं गृह्यते। घटे स्यामरूपमस्तीति तदा चक्षुरिन्द्रियं घटरूपमधः। अथ यो स्तनिकर्षः सं
युक्तसंवाय एव चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य सवायात्। एवं मनसा आत्मसमवेतसुखाद्योग्यमाणे सति अथमेव स्त
निकर्षः। घटगतपरिमाणग्रहणे चतुष्टयसंनिर्केषोपधिकं कारणमिष्यते। सत्यपि संयुक्तसमवामेतदभावे
रे परिमाणग्रहणात्। चतुष्टयसंनिर्केषयथा। इन्द्रियावयवैरधीवयवानां इन्द्रियावयविना अधीवयविनः। इन्द्रियो
वयवैरधीवयविनः। अधीवयवैरिन्द्रियावयविनः। संनिर्केष इति। यदा पुनश्चक्षुः श्रोत्राद्यद्विषयत्वरूपत्वादिसामान्यवि

५

षयज्ञानं जन्यते। तदा चक्षुरिन्द्रियं रूपत्वादिसामान्यमधः। अथ यो स्तनिकर्षसंयुक्तसमवाय एव यतश्चक्षुःसंयु
क्ते घटरूपसमवेततत्ररूपे रूपत्वस्य समवायात्। कदा पुनः समवायस्तनिकर्षः। यदा श्रोत्रियेन्द्रियेण शब्दो गृ
ह्यते। तदा श्रोत्रमिन्द्रियं मधोर्धः। अथ यो स्तनिकर्षसंयुक्तसमवाय एव। कुतः श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वात्। शब्दस्याका
शगुणत्वात्। कुणगुणितोश्च समवायात्। कदा पुनः समवेतसमवायस्तनिकर्षः। यदा पुनः शब्दसमवेतशब्दत्वादि
सामान्यश्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते। तदा श्रोत्रमिन्द्रियं। शब्दत्वादिसामान्यमर्थः। अथ यो स्तनिकर्षसंयुक्तसमवेतसमवाय
एव। श्रोत्रसमवेतेशब्दशब्दत्वस्य समवायात्। कदा पुनः विशेषणविशेष्यभाव इन्द्रियार्थः संनिर्केषः। यदा चक्षु
संयुक्ते भूतले घटभावो गृह्यते। इह भूतले घटो नास्तीति। तदा चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटभावो विशेषः घटभा
ववद्भूतलमितत्र चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटभावो विशेषः। यदा मनस्संयुक्ते आत्मनि सुखाद्याभावो गृह्य
ते। अहं सुखरहित इति तदा मनस्संयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभावो विशेषः। मयि सुखाद्यभाव इत्यत्र मनस्सं

रस्ति। तेनो पलभ्यते। यथा शुभे धूमः सर्वं धेया र्देधनसंयोगः। हिंसाखस्याधमसाधनत्वेन सर्वं देनिषिद्ध
 त्वं शुपाधिः। मैत्रितनयखश्यामत्वेयो सर्वं धेयाकायाहारपरिणतभेदरवोपाधिः। नैवधमसाधिसं
 बद्धे कश्चिदुपाधिरस्ती। यद्यभविष्यत्तदोद्देश्येता। अतोतदृशनाभावात्तन्नास्तीति तर्कसहकारिणा अनुपल
 भसनादेन प्रत्यक्षेणैवोपाध्याभावोवधायते। तथावोउपाध्याभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन नूयोद
 शने जनितसंस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्ष्येणैव धूमगोपाधिरवधायते। तेन धूमगोपाधिः
 स्वाभाविकसंबंधः। न त्वोपाधिकः। स्वाभाविकसंबंधो व्यापिरित्युच्यते। तदनेन न्यायन धूमगोपाधौ गृ
 ह्यमाणायामहानमयधूमज्ञानं। तत्तु धूमं। ततः पक्षे पदुताय धूमज्ञानं। तद्वितिया ततः पूर्वगृहीतो धूम
 गोपाधौ पूर्वस्त्व। तेनैव पदवते पुनर्धूमं परामर्शति। अस्त्यत्र पदवते गिनावापौ धूमेति। तदिदं नैव त्रितीयं। एतेन
 वश्यमभ्युपेयं। अथायत्र धूमस्तत्राग्निर्भवतु इह कथमग्निना भवितव्यमिति स्यात्। तस्मादिहाप्यग्निनावापौ धू

मोक्षीति ज्ञानमन्वेष्टितव्यं। अयमेव लिङ्गपरामर्शः। अनुमितिं प्रतिकरणत्वाच्चानुमानं। तस्मादस्त्यत्र पदवते गि
 रित्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते। ननु कथं यधूमज्ञानं तन्नाग्न्यानुमापकं। तस्य। व्यापूरणं हीतत्वात्। गृहीताया
 मेवापौ वनुमित्युदयात्। अथ व्यापिनिश्चयोत्तरे काले महानस एवाग्निरनुमिष्यता। मैवं। अग्रे दृष्टेत्वेन संदे
 हाभावात्। संदिग्धश्चाधौ नुमिष्यते। तदा चोक्तं। भाषाकृता। नानुपलब्धेन निते धिन्यायपुवर्तते। अपितहि सं
 दिग्धाधौ अथ पदवतगतमात्रस्यापुंशो यद्धूमज्ञानं तत्त्वधिकाग्न्यानुमाकं। अस्तिचात्र संदेहसाधकबाधकप
 माणाभावेन संभयस्य न्यायप्राप्तत्वात्। अगृहीतव्यापेरिव गृहीतविस्मृतव्यापेरपि पुंनो नुमानानुदयेन। व्यापि
 स्मृतेरव्यनुमितिहेतुत्वात्। धूमदर्शनाच्चोद्भूतसंस्कारो व्यापिस्मरति। यो यो धूमवानसावग्निमान्। यथा म
 हानस इति तेन धूमदर्शने हि ते व्यापिस्मृतौ जातायां यद्धूमज्ञानं तत्र त्रितीयं। धूमवाह्यमिति। तदेवाग्निमनुमा
 नमिति। तच्चानुमानं द्विविधं। स्वाधे पराधे चैति। स्वाधे स्वाधे स्वप्रतिपत्तिहेतुः। तद्वाहि। स्वयमेव महानसादौ वि

श्री

भिषेनपुत्र्यक्षेणधूमाग्रेवापिगृहीत्वापवतसमीपगतः।तदुतेचाग्नौसंदिहानः।पवतवर्तिनिमविद्धंनमूलम
भ्रलिसंधूमरेखंपश्यताधूमदर्शनाच्च।दुद्धसंस्कारोवापिसंरति।अत्रापिधूमोस्तीतिप्रतिपद्यते।तस्मादत्रपवते
ग्निरितिव्ययमेवप्रतिपद्यते।तत्त्वाधनुमानं।यत्तुधूमादग्निमनुमायपरंबोधयितुंयच्च।वयववानुमानवाक्य
युजै।तत्पदार्थमानं।पवतोग्निमानं।धूमवत्वात्।योयोधूमवानपावसावग्निमानं।यथासहानसः।तथाचार्थत
स्मात्तथेति।अनेनहिवाक्येनप्रतिपादितार्थश्चेद्देवोपवासात्तर्हि।अत्रापिप्रतिपद्यते।तेनएतत्पदार्थानुमा
नं।तत्रपवतस्याग्निमत्त्वसाध्यधूमत्वंहेतुः।सचान्वयव्यतिरेकी।अन्वयेनव्यतिरेकेणचवाप्येस्तद्भावात्।तथाचय
त्रधूमस्तत्राग्निः।यथासहानसइति।अन्वयव्यापिःधूमाग्नौ।सहानसेअन्वयसद्भावात्।एवयत्राग्निस्तीति।तत्रधूमो
पिनीस्ती।यथासहानसइदव्यतिरेकव्यापिः।सहानसेधूमाग्नौव्यतिरेकसद्भावात्।व्यतिरेकेवाप्येस्त्वयंक्रमः।अन्वय
स्यवाप्येयद्याप्य।तदभावात्त्रयापकः।यच्चवापकतदभावात्त्रयाप्यइति।तदुक्तं।वाप्यवापकेभावोहिभावयो

र्यदृग्निष्ठाते।तयोरभावयोतस्माद्विपरीतःप्रतिय्यते।तेदेवधूमवत्त्वहेतौअन्वयव्यतिरेकेणचवापिः।यत्तुवाके
नकेवलंअन्वयव्याप्येरेवप्रदर्शिता।तदेकेनापिचरितार्थत्वात्।तत्रावन्वयस्यावक्तृत्वात्।तत्प्रदर्शनांबुजुमाग्रेणसि
द्धतोर्थस्यवक्तृणसाधनायोगात्।नतुव्यतिरेकव्याप्येरेभावात्।तदेवधूमवत्त्वहेतुरन्वयव्यतिरेकेवाएवअन्वय
नित्यत्वादौसाधेकतकत्वादयोहेतवोअन्वयव्यतिरेकेणोदृष्टव्याः।कश्चिद्धेतुकेवलव्यतिरेकि।तद्यथा।सात्मकत्वेसा
ध्योप्राणादिमत्त्वहेतुः।यथाजीवद्धरीरसात्मकेप्राणादिमत्त्वात्।यत्सात्मकंनभवति।तत्प्राणादिमन्नभवति।यथाद्य
दः।नचैदंजिवद्धरीरंतथा।तस्मान्नतथेति।अत्रहिजीवद्धरीरस्येसात्मकत्वं।साध्यप्राणोदिमत्त्वहेतुः।सर्वकेवलव्य
तिकि।अन्वयव्याप्येरेभावात्।तथाहियस्याणादिमत्त्वसात्मके।यथाअमुकइतिदृष्टान्तोनास्ती।जीवद्धरीरंसर्व
पक्षएवालक्षणेनपिकेवलव्यतिरेकेहेतुः।यथागंधवत्त्व।पृथिवीवत्त्व।विवादास्त्वद।पृथिवीतिव्यवहर्तव्यं।गं
धवत्त्वात्।यन्नपृथिवीतिव्यवहर्तव्यते।तन्नगंधवत्त्वयथाशुपः।प्रमाणलक्षणेनलक्षणांवा।यथाप्रमाकरणत्वं।तथाहि।

प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं। प्रमाकरणत्वात्। यत्प्रमाणमिति न व्यवहियते। न तत्प्रमाणं। यदा प्रत्यक्षाभासा
दि। न पुनरत्र तत्प्रमाणं। तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं। यथा शुभुक इति दृष्टं तौ नास्ती। प्रमाणमात्रस्य पक्षी कृतत्वात्। य
त्र व्यवहारस्याध्याः। न तु प्रमाणत्वं। तस्य प्रमाकरणत्वादेतौ रभे देन साध्या विमेष प्रसंगात्। तदेवं व्यतिरेकिणे दर्शितोः क
श्चिदेतुरत्र केवलन्यायात्। यथा विशेषोऽभिधेयं। प्रमेयत्वात्। यत्प्रमेयं तदभिधेयं। यथा घटः। तदा चोर्थः। तस्मात्तद्वे
ति। अत्र विमेषस्याभिधेयेत्वं साध्या। प्रमेयत्वं हेतुः। स च केवलान्वेयी। यदभिधेयं न भवति तत्प्रमेयं न भवति। यथा
शुभुक इति दृष्टं तौ भावात्। सुब्रह्मिणामाणिकोर्ध्वदृष्टं तः। स च प्रमेयस्याभिधेयश्च। एतेषां च शुभयव्यतिरेकि
केवलव्यतिरेकि केवलान्वेयी नो मंदेयो हेतुरन्वयव्यतिरेकी। स च पंचरूपोपपन्नैरवस्थासाध्या साधयुतुं क्षमते। न त्व
केनापि रूपेण हीनः। तानि तु पंचरूपाणि पक्षधर्मत्वात्। स पक्षः सत्त्वं विपक्षाद्वावृत्तिः। शुबाधिते विषये लभस्युति
पक्षश्चेति। एतानि पंचरूपाणि धूमत्वोद्योऽन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ विद्यंते। धूमवत्त्वं हि पक्षस्य पवतस्य धम्मः। प

वृत्ते तस्य विद्यमानत्वात्। एवं स पक्षोऽसत्त्वं। स पक्षो महानसे विद्यत इत्यर्थः। विपक्षाद्वावृत्तिः। तत्र नास्तीत्यर्थः। एवं शुबाधित
विषयत्वं च धूमवत्त्वं तथा हि धूमवत्त्वं हेतोर्विषयः। साध्या धम्मः। तच्चाग्निमत्त्वं केनापि प्रमाणेन न बाधितं। न र्वडितुमि
त्यर्थः। एवमसत्युति पक्षो यस्यैव सत्युति पक्षो धूमवत्त्वं। तथा हि साध्या विपरीतसाधकं हेतुत्वं तैरुपति पक्ष इत्युच्यते। स
च धूमवत्त्वं हेतौ नास्तीत्युक्तं। नुपलंभात्। तदेव पंचरूपाणि धूमवत्त्वं हेतौ वर्तते। ते नैव धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकं। सोऽग्नि
मत्त्वस्य साधकः। अग्निः पक्षधम्मत्वं हेतोः पक्षधम्मता। बलात्सिध्यति। तथा हि येन नुपमानस्य देगा व्यापिः पक्ष
ता चेति। पाठांतरं। तत्र व्याप्या साध्या सामान्यसिद्धः। पक्षधम्मता बलात्साध्या स्य पक्षसंबन्धित्वविमेषः सिध्यति।
पर्वतसंबन्धेन धूमवत्त्वेन वैदिरपि पवतसंबन्धेन एवानुमीयते। अन्यथा सामान्यस्यापि ग्रहाणां देवसिद्धेः।
कृतमनुमानेन। यस्त्वग्नौ पवतस्य व्यतिरेकि हेतुः। स सद्योपि पंचरूपोपपन्नैरवस्थासाध्या साधयुतुं क्षमते। तस्य विपक्षाद्वावृत्तिर्नास्तीति। वि

20

श्री

पक्षाभावात्। केवलव्यतिक्रिकी चतुर्होपपन्नं रवस्तथासाध्यं साध इतुं क्षमते। तस्य हि सपक्षे सर्वमाप्ती। सपक्षाभा
 वात्। किंपुने पक्षसपक्षविपक्षाः उच्यते। संहिद्व साध्यधर्माधर्मिपक्षः। यथा धूमानुमाने पर्वतः। सपक्षस्तु निश्चि
 तसो धाधर्माधर्मि सपक्षः। यथा तत्रैव धूमानुमाने महानसः। विपक्षस्तु निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः। यथा तत्रैव
 महप्रवाद इति। तदेवं अन्यव्यतिरेकी केवलव्यतिरेकी केवलान्वयनस्तु यो दशिताः। न्युतो न्ये हेत्वा भासाः। हेतुलक्षण १०
 रहिताः हेतुवदवभासमाना हेत्वा भासाः। ते चानेकप्रकाराः। अतिविरुद्धानेकांतिकप्रकरणसमकालोत्पत्तिपविष्ट
 भेधात्वं चैवातत्रानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः। सत्रिविधः। आश्रमासिद्धस्वरूपासिद्धव्याप्यत्वासिद्धश्चेति। तत्राश्रमासि
 द्धौ यथा। गगनारविंदसुरभिः। सुरदिद्वत्वात्। अत्र हि गगनारविंदमाश्रयः। स च नास्ते वास्वरूपासिद्धौ यथा। शब्दे नि
 श्चयः। चाक्षुषत्वात्। दृढवत्। अत्र चाक्षुषत्वं हेतुः। स च शब्देनातस्त्वेकतस्य भावणत्वात्। व्याप्यत्वासिद्धश्चेद्विविधः। एको व्या
 प्तिग्राहकप्रमाणभावात्। अथ रसूपाधिसिद्धौ वात्। तत्र प्रथमो यथा। यत्सतक्षाणिकीये धाजलधरपठनः। संवृशब्दादिः।

15

10

5

सोपपाधिकतया सत्वस्य व्याप्यत्वासिद्धा उच्यमाना यो क्षणिकत्वमन्यप्रयुक्तमभ्युपगतं स्यात्। द्वितिये यथा। कृतं तुरव
 त्तिनिहिंसा अधम्मसाधिका। हिंसात्वात्। कृतं बाह्य हिंसावत्। अत्र ह्यधम्मसाधनत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं। किंतु निषि
 द्धत्वं मेव प्रयोजकं यो पाधिरिति यावत्। तथा हि साध्यासमेवापकत्वे सति साधना व्यापकत्वापाधिरित्युपाधिन
 सात्। तच्चास्ति। निषिद्धत्वे निषिद्धत्वं हि साध्यस्याधम्मसाधनत्वं स व्यापकं। यत्राधम्मसाधनत्वं तत्रैव शानिषि
 द्धत्वं मुपाधिः। एवं साधनं हिंसात्वं न व्याप्नोति। निषिद्धता। न हि यत्र हिंसात्वं तत्रावश्यं निषिद्धत्वं। यो गिम्प हिंसा
 यो निषिद्धत्वाभावात्। न्युतो न्यप्रयुक्तव्याप्यपजिविहिंसात्वं व्यात्वाद्धमेव। साध्यविशयव्याप्यत्वं विरुद्धः। स यथा
 नित्यो शब्दः। कृतकत्वात्। दृढवत्। कृतकत्वं हि साध्यनित्यत्वं विपरीतानित्यत्वं न व्याप्यं। यत्कृतं कृतं दनित्यं इति। न्युतो
 विरुद्धकृतकत्वं। स यन्निचारेनैको न्तिकः। स द्विविधः। साधारणो साधारणश्चेति। तत्र पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः। सा
 धारणेनैको न्तिकः। स यथा मद्यो नित्यः। प्रमेयत्वात्। यो मवत्। अत्र हि प्रमेयत्वं हेतुः। तत्तु नित्या नित्यवृत्तिः। सपक्षवि

5

10

15

20

25

30

35

पक्षव्यावृत्तौ यः। सोसाधारणेनैकांतिकः। यथा भूर्निर्त्या गंधवत्त्वात्। गंधवत्त्वं हि सपक्षान्तिर्याद्विपक्षान्तिर्या व्यावृत्तौ
 भूमात्रवृत्तिः। प्रकरणसमस्तु स एवायस्य हेतोस्ताध्याविपरितसाधकं हेतुं तर्कं। यथा शब्देनित्यः। नित्यधम्मरहितत्वा
 त्। नित्यो शब्दः। अनित्यधम्मरहितत्वात्। अयमेव सत्युतिपक्षः इत्युच्यते। पक्षे प्रमाणं तत्रावध्यतसाध्याभावो हेतुवधित
 विषयः। सच कालात्पयापदिष्ट इत्युच्यते। यथा अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात्। जलवत्। अत्र हि पदार्थत्वस्य हेतोस्ताध्याम
 नुसत्यंतदभावः पुत्यक्षेणैवावधारितः। स्वार्शन पुत्यक्षेणैवोक्तत्वमवधारयते। तदेव व्याख्यातमनुमानं ॥१॥ अतिदे
 शवाक्यार्थस्मरणसहकृतगोसादृश्यविशिष्टपिंडुज्ञानमुपमानं। यथा कश्चिन्नो गराको गवयमजानन्नपि मधागोसा
 दागवयमिति कुतश्च दारं एयकपुरुषाच्छ्रुत्वा बर्नगतो वाक्यार्थस्मरणयथा गोसादृश्यविशिष्टपिंडुं पश्यति। तदा त
 नंतरं अयमसौ गवयशब्दवाच्यः। पिंड इति संज्ञा संज्ञि सर्वधप्रतिपत्तिरूपमितिः सौवर्कलौ ॥१॥ आप्तवाक्यशब्दः। आप्त

लुयधाभूतार्थः। सोपदेष्टापुरुषः। वाक्यत्वाकांक्षा योग्यतासंनिधिमतोपदानां समूहो वाक्यं। अतएव गौरवः पुरुषो ह स्तीति
 पदानि न वाक्यं। परस्परराकांक्षा विरहात्। अग्निनासि चेदिति न वाक्यं। योग्यता विरहात्। नद्याग्निसेकयोः स्वरस्वरा
 न्वययोग्यतानास्ति। तथा हि। अग्निनेति त्रितोयया सेकरूपकार्यं प्रतिकरणत्वमग्नेः प्रतिपादितं। नचाग्निसेके करणि
 भवितुं योग्यः। तेन काश्चकार एलक्ष ए सर्वधस्याग्निसेकयोः अयोग्यत्वात्। अग्निर्हि चेदिति न वाक्यं। एवं एकैकशः पुरु
 रे प्रहरेत्यसहोच्चारितानि गमानयेत्यादिनिपदानि न वाक्यं। सत्यामपि परस्परयोग्यतायां सत्यामपि परस्परराकांक्षा
 यपरस्परसंनिध्याभावात्। यानितुत्याकांक्षा योग्यतासंनिधितिपदानि न वाक्यं। यथा ज्योतिषो मे न स्वर्गकामो
 यजेत इत्यादि। यथानद्यास्तो रे पंच फलानि सति। यथा तान्येव गमानयेत्यादीनि अविर्लब्धेनोच्चारितानि। ननु अत्रा
 पि पदानि न वाक्यं। किं त्वर्थः। फलादिनामाधेयानां तिराग्यराकांक्षितत्वात् ॥ न च विचारमात्रे अर्थापि ताकीक्षाः।
 त्याकांक्षाया इच्छात्मकत्वेन न च तनधम्मत्वात्। सत्यं। अर्थास्तवत्स्वपदश्रोतुरं न्यविषयाकांक्षाजनकत्वेन ताकीक्षा

20

15

श्री

उच्यते। तद्वारेण तस्युतिपादाका निपदान्यपि साकांक्षाण्युपचर्यते। यदापदान्येवार्थप्रतिपाद्यार्थतरविष
याकांक्षाजनकोनित्युपचारासाकांक्षाणि। एवमर्थाः साकांक्षाः। परस्परान्वययोग्याः। अर्थद्वारापदान्यपि योग्यानि
पचर्यते। संनिहितत्वं तु पादानामेकैवैवर्षसायविलनोच्चरितत्वं तच्च साक्षादिवपदेषु संभवति। नार्थद्वारा। तेनायमर्थः संपन्नः।
अर्थप्रतिपादनद्वारा तु पदानंतरविषयो अर्थतरविषयो वा साकांक्षा जयतां प्रतिष्ठामानपरस्परान्वययोग्यार्थः प्रतिपादका
नां संनिहितानां पदानां समूहो वाक्यं। पदं च वर्णसमूहः। सचात्रैकज्ञानविषयाभावः। एवं तत्र वर्णानां क्रमवतां अश्रुतरविनाशि
त्वेन एकदा अनेकवर्णानामननुभवात्। पूर्वपूर्ववर्णानि नुभूय अत्यवर्णवर्णकाले पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसह
कृतेनात्यवर्णवर्णसंबन्धेन पदवृत्त्योदनसमयानुगृहीतेन श्रोत्रेणैकदैवसदसदैवनेकवर्णवेगाहीनियदप्रतीतिर्जा
यते। सहकारिदारद्यात्। प्रत्यभिज्ञानवत्। प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षे ह्यतितादिपूर्वावस्थास्फुरत्येवाततः पूर्वपूर्वपदार्थानुभव
जनितसंस्कारसहकृतेन अत्यविषयेन पदार्थप्रत्ययानुगृहीतेन श्रोत्रेण एकदा सदसदनेकपदावगाहिनिवाक्य

१२

10

5

प्रतीतिर्जायते। तदेवं वाक्यमापूपुरुषेण प्रयुक्तं सच्चिदानामाकांक्षमाणं फलतस्तस्य वाक्यार्थज्ञानं। तच्चेतद्धूपमाणं लो
केवेदेचसाधारणं। लोकेत्यर्थविशेषः। यः कश्चिदाप्नो भवतां ससदः। अतः किंचिदेतौकीकं वाक्यं। प्रमाणं यदा प्रकटं कावेदे
तु परमाणुमहेश्वरेण कृतं सर्वं वाक्यं प्रमाणं। सद्यस्यैवापूवापूवाकत्वात्। वर्णितानि प्रमाणानि चत्वारि॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ एतेभ्यो
नप्रमाणं। प्रमाणस्य सतोत्रैवांतर्भावात्। नान्यधीपतिरपि पृथक् प्रमाणमस्ति। तद्धादिपिनोदेपदतौ दिवानभुंङ्क्षति। दृष्टे
नेवारात्रिभोजनं कल्प्यते। दिवाभुंजानं स्यपिनत्यं रात्रिभोजनं मंतरेण पच्यते। अतः पिनत्वा न्यधानुपपत्तिप्रसूताधीपति
रेवारात्रिभोजनं प्रमाणं। प्रत्यक्षादिभ्योभिर्नीरात्रिभोजनस्याप्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्। नैतत्। रात्रीभोजनस्य अनुमानविषयत्वा
त्। तद्धाहि। अर्थदेवदत्तारात्रौ भुंजेदिवाअभुंजानत्वे सति पिनत्वात्। यत्तुरात्रौ न भुंजेनासौ दिवाअभुंजानत्वे सति पिनः। य
धामासोपवासी। न चार्थं। तथा। तस्मान्न तथेति। केवलव्यतिरेकनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतियोगमानत्वात्। किमधीपतिकल्प
नया। ननु अभावाख्यं प्रमाणमस्ति। तच्चाभावग्रहणाय वश्यमंगीकरणीयं तद्धाहि। घटद्वयनुपलब्धौ। घटादयमोको निश्चयते। अ

0

5

10

15

20

25

30

35

20

15

श्री

93

नुपलब्ध इति उपलब्ध भाव इति। शुभावप्रमाणेन घटाद्यभावोऽप्युच्यते तेनैतत्तामस्य घटो भविष्यति। भूतलमिवाद्रक्ष्य
 तं न च दृश्यते। अदिर्लक्ष्यं सहकारिणानुपलब्धमसनाधेन प्रत्यक्षेणैव शुभावग्रहाणतानन्विद्येयाणि स्वसंबंधा
 र्थग्राहकानि। तथाहि। इन्द्रियाणि प्राप्य प्रकाशकानि। ज्ञानकरणत्वात्। आतो कवता। यद्वा चक्षुःश्रोत्रे प्राप्य कारिणि बाह्ये
 दियत्वात्। त्वर्गिन्द्रियवता स्वगादिनां प्राप्य कारित्वं सुभयवादि सिद्धं। न चैन्द्रियाभावोऽसंबंधोऽस्ति। संयोगसमवायौ हि
 संबंधौ। नेतौ तयोस्त। विशेषणविशेष्यभावसंबंध एव न भवति। भिन्नो भयाश्रितैकत्वात्। संबंधो हि संबन्धिभ्यां
 भिन्नः भवति। उभयसंबंधाश्रितश्चैकश्च। यथा भेरिदंडयोर्मयोगः। न हि भेरिदंडो भ्यां भिन्नस्तथाश्रितैकश्च।
 न च तथापि विशेषणविशेष्यभावः तथा हि। न च दंडोऽपुरुषयोर्विशेषणविशेष्यभावः। तन्मा भिन्नत्वात्। न हि दंडस्य विशेष
 एतत्। शुद्धोत्तरं। अपितु स्वरूपमेव शुभावस्य विशेषणत्वात्। न च भावस्य चित्त्यदर्थस्य यथा द्यन्यतमस्य संभवः। तस्मादभा
 वस्य स्वोपपत्तौ बुद्धिजनकत्वं। यत्स्वरूपं तदेव विशेषणत्वं। तदेव व्यापकत्वं कारणत्वादमोपपत्त्याः। स्वप्रतिबद्धबुद्धिजनकत्वं

10

5

मेव शुभ्यादिनां। करणत्वमपिकाया नुक्तान्वयव्यतिरेकि स्वरूपमेव। तत्त्वादिनां। न त्वर्थात्तरं शुभावस्यापि व्यापकत्वात् कारणत्वाच्च। न ह्यभावे
 सामान्यादि संभवः। तदेव विशेषणविशेष्यस्वरूपाभ्यां भिन्नानां भयाश्रितः। विशेषणविशेष्यभावमात्रस्य संत्वात्। विशेषणत्वस्याभावात्। वि
 शेष्यविशेष्यभावमात्रस्य संत्वात्। विशेषणत्वस्याभावात्। नाप्यपरः। विशेषणं च विशेष्यं द्वेते यो भवति इति द्वौ तैश्च यमाणा भावशब्देः। य
 त्वेकमभिर्बध्यते। तथा च विशेषणभावो विशेष्यभावश्चैतयोर्पेक्षा। द्वावेतौ एकश्च संबद्धः। तस्माद्विशेषणविशेष्यभावौ न संबद्धः। एवं व्याप्य
 व्यापकभावादयोऽस्य संबद्धाः। संबधश्च सुभयनिरूपणियत्वात् साधमेणोपचारात्। तथा चासंबधस्याभावस्य इन्द्रियेण
 ग्रहणं न संभवति। सत्यं॥ भावावधिर्न त्वाद्यापेः॥ भावं प्रकाशयति इन्द्रियं प्राप्यमेव प्रकाशयति। न तं भावमपि। अ
 भावं प्रकाशयति इन्द्रियं। विशेषणविशेष्यमुखेनैवेति सिद्धांतः। अस्मिन् संबद्धभावग्रहेऽपि प्रसंगदोषस्तु विशेषणत्वं
 यैव निरस्तः। समश्च परमते। इदमिदानीं निरूप्यते। जलादिज्ञाने ज्ञाते तस्य प्रामाण्यमवधारय कश्चिज्ज्ञातौ पुरुषः प्रवर्तते।
 कश्चित्तु स देहादेव प्रवर्तते। प्रवृत्त्युत्तरकले जलता भवति। प्रामाण्यमवधारयतीति वस्तुस्थितः। अत्र कोऽपि दाहाप्राः
 जेव प्रामाण्यमवधारय पुरुषः प्रवर्तते। स्वतरेव प्रामाण्यामवधारणात्। अस्यार्थः। एनैव ज्ञानं गृह्यते तेनैव तद्गतप्रामा

5 10 15 20 25 30 35

20

15

एयमपिन तु ज्ञान ग्राहका दध्यता ज्ञानधर्मस्य प्रामाण्यग्राहकं। तेन ज्ञान ग्राहकातिरिक्ता न पेक्षित्वमेव स्वतस्त्वं प्रामाण्य
 स्य ज्ञानेनैव प्रवृत्तेः पूर्वमेव गृहीते। कथमन्यथा प्रामाण्यं प्रामाण्यं संदेहोपि स्यात्। तस्मात्प्रवृत्तेः पूर्वमेव ज्ञाततान्यधानु
 पपत्तिप्रसूता र्धापत्याज्ञाने गृहीते ज्ञान गत प्रामाण्यमप्यर्धापत्येव गृह्यते। ततः पुरुषः प्रवर्तते। न तु प्रथमज्ञा
 नमार्त्रं गृह्यते। प्रवृत्त्युत्तरकोलं फलदर्शने ज्ञाने स्य प्रामाण्यमवधार्यते। श्रुते च ते। ज्ञाततान्यधानुपपत्ति
 प्रसूता र्धापत्याज्ञानं गृह्यत इति यदुक्तं तदेव न संभ्राम्यते। तया प्रामाण्यं गृह्यत्तु दूरत एवा तधा हि। इदं किल परस्परम् १४
 भीमर्तघटादिविषयज्ञाने जायते मया ज्ञातो र्यं घट इति घटस्य ज्ञातत्वं पत्तिर्संघियते। तेन ज्ञाने ज्ञाते सति ज्ञा
 ततानामकश्चिद्धर्मो जात इत्यनुमियते। स च ज्ञानात्पूर्वमजो तत्वात्। ज्ञाने जाते च जातत्वात्। अन्वयव्यतिरेका
 भीज्ञानेन जन्म त इत्यवधार्यते। एवं च जानेन जन्मो हो जात तु नामैकश्चिद्धर्मो ज्ञान मन्तरेण नोपपद्यते। कार
 णभावे कोप्यानुदयात्। तेनार्धापत्याखकारणं ज्ञानं ज्ञाततया दियते इति न चेत् शुक्लं। ज्ञानविषयतारिक्ता ज्ञात

10

5

0

तया शुभावात्। ननु ज्ञानजनितज्ञातताधारत्वमेव घटादेर्ज्ञानविषयत्वं। तधा हि। न तावत्तादात्मेन विषयता। घटज्ञान
 मोक्षादाख्या नभ्युपगमात्। तदुपपत्त्या तु तद्विषयत्वे र्थिन्द्रियादेर्विषयत्वोपपत्तिः। इन्द्रियादेरपि तस्य ज्ञानस्योत्पत्तेः। तेन द
 मनुमीयते ज्ञानेन घटे किं च ज्ञेयं। एनघट एव धर्मो ज्ञानस्य विषयो नान्यत इति। अतो विषयत्वान्यधानुपपत्त्ये
 व ज्ञातता सिद्धिः। न पुन्यक्षमात्रेण। मैवं। स्वभावादेव विषयत्वोपपत्तेः। अधर्ज्ञानयोरेतादृशः स्वाभाविको विशेषः। ए
 नयोर्विषयविषयीभावः। इतरथा अतितानगतयोर्विषयत्वं न स्यात्। ज्ञानेन तत्र ज्ञातता जनना संभवात्। अतति
 धर्मिणि धम्मजनना संभवात्। किंच ज्ञातताया अपि ज्ञानविषयत्वं। तत्रातिप्रसंगः। तधा च न वक्ष्या। अधर्ज्ञातता
 त्तरमन्तरेण पि स्वभावादेव विषयत्वं ज्ञाततायाः। एवं चेद्गुणादावपि किं ज्ञाततयेति। अस्तु वा ज्ञातता तधा पितन्मात्रेण
 ज्ञानं गम्यते। न तु प्रामाण्यं। ज्ञातता विशेषेण प्रमाणं ज्ञानाव्यभिचारिणं प्रामाण्यमिति। कुत एव ज्ञानं ग्राहकमात्रं ग्राह्य
 ता प्रामाण्यस्य। अधर्केन चित्। ज्ञातता विशेषेण प्रमाणं ज्ञानाव्यभिचारिणं ज्ञानप्रामाण्यं सहेव गृह्यते। एवं चेदप्रा

5 10 15 20 25 30 35

20

15

श्री

मायेपिशकमिदं वक्तुं। केन ज्ञातता विशेषेण प्रामाण्यज्ञानाव्यभिचारिणामज्ञानप्रामाण्ये सहैव गृह्यते। इतः प्रामाण्यम
 पितृवत् एव गृह्यते। अत्र नमप्यप्रामाण्यमेव परतः प्रामाण्यमपि परत एव गृह्यते। ज्ञाने ग्राहकादन्त इत्यर्थः। ज्ञा
 नमानसप्रत्यक्षेणैव गृह्यते। प्रामाण्यं। पुनरनुमानेनातथाहि। जलशानानंतरं जलाधिनिःप्रवृत्तिः। साधेधा। फलव
 त्यफलाचेति। तत्र फलवति प्रवृत्तिस्मा। या समर्था। तत्र ज्ञानस्य यथार्थमुन्मीयते। प्रयोगश्चादिवादाध्यासितं जल
 ज्ञानं प्रमाणा। समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्। यत्तु न प्रमाणा। तत्समर्थप्रवृत्तिजनयति। यथा प्रमाणाभावादि। केवलव्यति १५
 रेकि। अत्र फलवत्यवृत्तिजनकं। यजुले ज्ञानं। तत्तु क्षः तस्य प्रामाण्यं साध्या। यथा धर्मिस्त्वर्थः। न तु प्रमाकरणात्। स्मृत्याप्य
 भिचारापत्तेः। हेतुस्तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं। फलवत्यवृत्तिजनकत्वमिति यावत्। अनेन केवलव्यतिरेकानुमानेनान
 भ्यासदशापत्तेस्तु ज्ञानस्य प्रामाण्ये बोधिते। तदृष्टांतेन प्रवृत्तिः। पूर्वमपि तज्ज्ञातिर्यत्किं नान्ययव्यतिरेकेण स्यात्। न
 स्यात्। असादशापत्तेस्तु प्रामाण्यमुन्मीयते। अतः परत एव प्रामाण्यं। न ज्ञानग्राहकेणैव गृह्यते इति। चत्वात्रैव प्रमाणा
 नियुक्तिरेव पूर्वकं। केनो बालबोधार्थं यथा सास्त्रमवलीयत् ॥ १॥ प्रमाणा न्युत्तानि। प्रमेयान्युच्यते। आत्मशरीरेदि

10

5

0

यार्धबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुस्वापवर्गाः प्रमेयमिति सूत्रं तत्रात्मत्वसामान्यवानात्मा सच देहेंद्रियादिव्यति
 रिकः। प्रतिशरीरं भिन्ने विभुर्नित्यश्च समान सप्रत्यक्षः। विप्रतिपत्तौ तु बुद्ध्यादिगुणलिंगकः। तथा हि। बुद्ध्यादयस्ताव
 द्गुणाः। साश्रित्यत्वे सत्ये केंद्रियग्राह्यत्वात्। रूपवत्ता गुणवत्ता गुणवत्ता अतएव। तत्र भूबुद्ध्यादयो न भूतानां गुणाः। मान
 सप्रत्यक्षत्वात्। इति भूतानां गुणाः। ते माने मानं गृह्यते। यथारूपादयः। नादिदिक्कालमनसां गुणाः। विमेषगुणत्वात्। ये
 दिगादिगुणैर्मात्रादयः। न ते विमेषगुणाः। ते हि सर्वद्रव्याधारणगुणा एव। बुद्ध्यादयस्तु विशेषगुणाः। गुणत्वे सत्वे
 केंद्रियग्राह्यत्वात्। रूपवत्ता। अतो नदिगादिगुणाः। तस्मादेभ्यो कृत्वातिरिक्तो बुद्ध्यादीनां गुणेष्वपि यः। स एव आत्मा। प्र
 योगस्तु बुद्ध्यादयः। पृथिव्याद्रूपद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः। तदनाश्रितत्वे सति गुणत्वात्। यस्तु पृथिव्याद्रूपद्रव्या
 तिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति। नातो न दनाश्रितो गुणः। यथारूपादिः। केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि वा। यथा
 बुद्ध्यादयः। पृथिव्याद्रूपद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः। तदनाश्रितत्वे सति गुणत्वात्। यो यदनाश्रितो गुणः। सः सति

5 10 15 20 25 30 35

20

15

श्री

रणां द्रव्यं। तानिद्रव्याणि। पृथिव्यस्ते जावाय्याकाशकालदिगात्ममनोऽस्मिन् नैवैवातत्र पृथिवीत्वसामान्यवति पृथिवी। काठि
 न्यको मलत्वा अवयवसंयोगविशेषयुक्तघ्राणशरीरमृत्पिंडदोषाणवृक्षरूपा रूपपरसंघस्य शरीरपरिमाणपृथक्
 संयोगविभागपरत्वा परत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारवति। सार्चनित्या नित्या। परमाणुशरीररूपानित्या। अनित्या काय्यरूपादि
 विधायाः पृथिव्याः रूपपरसंघस्य शरीरः अनित्याः। पाकजाश्च पाकस्ते जस्य योगः। तेन पृथिव्याः पूर्वरूपादयो नश्येति। अग्रे
 जन्मत इति पाजकाः। अतः सामान्ययुक्ताया परसंघीन्द्रियसरित्समुद्रहिमकरकरकादिरूपोः। गंधवजस्नेहयुक्तपू
 वोक्तगुणवत्यः नित्या नित्यश्च। नित्या नैतु रूपपादयः। नित्या एव। ते जस्त्वसामान्यवतेजः। चक्षुःसवितृसुवर्णविश्रादादि
 प्रभेदां रूपस्य शरीरपरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वा परत्वद्रवत्वसंस्कारवत। नित्यमनित्यं च पूर्ववतात
 त्वेति विधी उद्धूत रूपस्य शरीरः। अनुद्धूत रूपस्य शरीरः। अनुद्धूत रूपमुद्धूत रूपस्य शरीरः। उद्धूत रूपमनुद्धूत रूपस्य शरीरं चेति। आद्योयेधा
 सौरादितेजः। सुवर्णं तु उद्धूतमिभूत रूपस्य शरीरः। अनुद्धूत रूपस्य चक्षुर्ब्रह्मात्। अनुद्धूत रूपस्य शरीरं त्वेत्वा न गच्छेतात्। अ

10

5

0

भिभवस्तु बलवत्तजाति येन पाचिविरूपश्च शरीरकृतः। अनुद्धूत रूपस्य शरीरः। यथादीपप्रभामंडलं। वायुत्वसामान्यवानमुः। त
 गिन्द्रिययो एवात्मादिप्रभेदः। स्पृशेत्परिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वा परत्ववेगवान। स च स्वशरीरमेयः। यो यैवायो
 वात्सनुस्नाशितोपाकजस्य शरीरं पलभ्यते। स च गुणकुलिनमंतरं एतनुपलभ्यमानो गुणिने मनुमापयति। गुणिचवायुरे
 वा पृथिव्यानुपलब्धेः पृथिविवायुव्यतिरेकेण नुस्नाशितस्य शरीरभावात्। स च द्विविधः। नित्या नित्यभेदात्। नित्या परमाणु
 रूपो वायुः। अनित्य काय्यरूपः। तत्र पृथिव्यादिनां चतुर्णां कार्या नोमुसती विनाशो कथ्यते। द्वयैः परमाणुः
 क्रियमाणं संयोगे सति द्वाणुकमुत्पद्यते। तस्य परमाणुसमवायिकारणं। शेषं पूर्ववत्। एवमणुकैश्चतु
 रणुकैश्चतुरणुकैः परस्मैलतम। एवक्रमेण महापृथिविमहत्पृथिव्यापः। महत्तेजो महंश्चेवायुः। उत्पद्यते।
 काय्यगत रूपपादयः। स्वार्थे समवायिकारणगते भो रूदिभ्यो जायंते। कारणगुणादिकाय्यगुणानां रंभेन
 इति न्यायेन इह मूर्त्यन्तरं रूपपादिमतः काय्यद्रव्यस्य घटादेरवयवैकपातादौ नोदनादभिधातात्वाकम्म

5 10 15 20 25 30 35

20

15

श्री

जायते। तेन कृताये विभागः। तेन सवयव्यारंभकस्या समवायिकारणभूतस्य संयोगस्य नाशः क्रियते। ततः
 कायद्रव्यस्य सवयवविनाशो दृष्टो न शः। सवयवयोदावसमवायिकारणनाशे द्रव्यनाशो दृष्टः। क्वचित्स
 मवायिकारणशे द्रव्यनाशः। यथा पूर्वोक्तस्या सवयवविनाशे सहा रे सज ही र्धे सहे श्वरस्य सज ही र्धे ते
 स एव क्रिया तमा विभागः। ततः संयोगनाशो जाते स एव केषु नष्टेषु स्यात्प्रयनाशः स एव कालदिनाशः।
 क्रमेण सवयवविनाशः। यथा तत्तुनाशे सति पठनाशः। तद्भूतानि च रूपादीनां स्यात्प्रयनाशे नैव नाशः।
 अन्यत्र तु सत्ये वा श्रये विरोधि गुणपादुर्भावेन नाशः। यथा पाके न दृढादे रूपादिनाश इति। किं पुनः प
 रमाणुसंज्ञावे प्रमाणं उच्यते। यदि दं जालं सूय मरिचि स्यं सवतः सूक्ष्मतममप्यलभ्यते। तत्स्वल्पपरिमा
 णद्रव्यारब्धं। कायद्रव्यसात्। दृढवत्। तच्च कोयद्रव्यमेव। महद्रव्यारंभकस्य कोयत्वनिर्णयमात्रं। कपा

10

5

तवत्। तदेवं द्रव्यकार्ख्यं द्रव्योत्तरं सिद्धं। तदपि स्वसमवायिकारणारब्धं। कायत्वात्। दृढवत्। यस्तु द्रव्यकार्ख्यं बकः सः
 परमाणुः। स च अनारब्धमुच्यते। अनन्तं कायपरं परादोषप्रसंगात्। तथा सत्ये नन्तद्रव्यारब्धत्वा विशेषणमे
 रु सवयव्योरपितुल्यपरिमाणत्वं प्रसंगात्। तस्मादनारब्ध एव परमाणुः। द्रव्यकार्ख्यं तु द्वाभ्यामेव परमाणुः। आ
 मारभ्यते। एकस्यानारंभकत्वात्। त्यादिकल्पेनामां पुण भावात्। स एव केषु त्रिभिरेव द्रव्यकार्ख्यं रारभ्यते। एकः
 स्यानारंभकत्वात्। द्वाभ्यामारंभमे हत्वानुपपत्तिप्रसंगात्। काये हि महत्त्वं कारणमहत्त्वात्। कारणबहुत्वाद्वा।
 तत्र प्रथमस्या संभेवात्। चरममे धितव्यं। न च तुरादिकल्पेनामां पुण मिति। त्रिभिरेव महत्त्वं पपत्तेरिति। श
 दं गुणकमाकोशं। संख्यापरिमाणं प्रथमं संयोगविभागवत्। ये कं विभु नित्यं च शब्दं हि जगत्कं शब्दं लिङ्ग
 कल्पमस्य कथं। परिशेषात्। तदा हि। शब्दोऽवदुः। सामान्यवत्वे सति स्यादोदि बाह्यं केद्रियग्राह्यत्वात्।

0

5 10 15 20 25 30 35

20

15

श्री

रूपादिवत्। गुणश्च गुण्यश्चित् एव। न चोत्पद्यधिव्यादि चतुष्टयमात्मा गुणिभूतितुमर्हति। श्रोत्रग्राह्यत्वात्। शब्द
 स्यैव पृथिव्यादिगुणाः ते श्रोत्रेण न गृह्यन्ते। यथारूपादयः। शब्दस्तु श्रोत्रेण गृह्यते। नदि कालमनसो गुणः। विशेष
 षगुणत्वात्। व्युत्तः तेषां भोतिरिक्तः शब्दस्य गुणिभूतमित्युक्तं। स ये वा काश इति। स चैकः। भेदे प्रमाणभावात्।
 एकत्वोपपत्तेः। एकत्वाच्च। आकाशस्य नाम सामान्यं। आकाशेन विद्यते। सामान्यस्यानेकवृत्तित्वात्। विभुत्वाका
 शं। परममहात्परिमाणवदित्यर्थः। स च त्रकारो दलबुः। अतएव विभूतान्नित्य इति। कालो दिग् विपरीतपर १९
 वापरत्वा नुमेयः। स च सखापरिमाणपृथक् स योगविभागवान्। एको नित्यः विभुश्च। कथमस्य दिग् विपरीतप
 रत्वा नुमेयत्वं। उच्यते। स निहिते कृद्धे स निधानादपरत्वात् विपरीतं परत्वं प्रतीयते। व्यवहिते यो निव्ययधाना
 त्। परता ही विपरीता परत्वं प्रतीयते। तदिदं दिकृतविपरीतं परत्वं मपरत्वं चेतदिदं कायं सकारणस्य दिगादेरसंभवात्।
 कालमेव कारणमनुमपेयति। स चैकोपिवर्तमानातीत भविष्यस्य योपाधिवशात् वर्तमानादियपदेशेन भवेत्।

10

5

नित्यत्वविभूते चास्य पूर्ववत्। दिगे कानित्या विभूति च। सखापरिमाणपृथक् स योगविभागगुणाती। सा च पू
 र्वादिप्रतीत्यनुमेया। तेषामेव निमित्तासंभवात्। पूर्वस्मिन् पश्चिमे च वस्तुनः सादवस्थ्यात्। सा चैकापित
 तद्वैशसंयोगोपाधिवशात्। प्राच्यादि संज्ञालभ्येते। आत्मत्वे सामान्यवान्मात्मा। सुखदुःखोदिवैचित्र्यामी
 नाभूतः। स चोक्त एवातस्य गुणाः सखादयः पञ्च बुध्यादयो नवानि सत्वविभूते पूर्ववत्। अणुज्ञानासमवयविका
 रणसंयोगिमनोतरिद्रियं। सुखाद्युपलब्धि करणं। नित्यं सखाद्यष्टगुणवत्। बहिरिद्रियसंयोगेन बाह्यार्थ
 ग्राहकं। अतएव स चोपलब्धि साधनं। तच्च न प्रत्यक्षं। अपित्वनुमानगम्यं। तथा हि सुखाद्युपलब्धयश्च
 क्षुराद्यरिक्तकरणसाध्याः। अस्तस्य पि चक्षुरादिषु जायमानत्वात्। यच्च करणं तन्मनः। तच्चाणुपरिमाणं।
 द्रव्याण्युक्ता निगुणाः वृत्त्यन्ते। सामान्यवाने सवयविकरणस्य द्वात्मा गुणः। स च द्रव्याश्रितः। रूपरसगंधस्व

म१

0

5

10

15

20

25

30

35

20

15

श्री

र्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छादेषपयनध
 माधमसंस्कारभेदाश्चतुर्विंशतिविधः। तत्ररूपं चक्षुस्मात्राग्राह्यविशेषगुणः। पृथिव्यादित्रयवृत्तिः। तच्चक्षु
 क्रायनेकपुकारं। पाकजश्च पृथिव्यां। शुक्लभास्वरं तेजसि। शुक्लमभास्वरमप्सु। रसोरसनेन्द्रियग्राह्यगुणः।
 पृथिविजलवृत्तिः। पृथिव्यामधुरादिषड्युकारः। पाकजश्च मधुरोपाकजोप्सु। नित्यानित्यात्मा। नित्यः पर
 माणुभूतास्त्वप्सुकायभूतास्त्वप्सुनित्यइति। गंधोद्याणग्राह्यगुणः। पृथिविमात्रवृत्तिः। सुरभिरसुरभिश्च। २०
 जलोदोगंधपुतिभासः। सयुक्तसमवायेनद्रव्यः। स्वशैत्यमिन्द्रियमात्रग्राह्यगुणः। पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः।
 सत्रिविधः। शीतोष्णानुष्णशीतभेदात्। शितः पयसि। वृषस्तेजसि। अनुष्णशीतः पृथिविवोद्योः। ते चरूपादयो
 श्वेतारोमहलैकार्थसमवेतत्वे सत्युद्भूता एव प्रत्यक्षाः। र्शसंख्याकादिव्यवहारहेतुः। सामान्यगुणः। एकत्वा

10

5

दिपरार्धपर्याप्तात्र एकत्वं द्विविधं। नित्यानित्यभेदात्। नित्यगर्तनित्यं। कायगतमनित्यं। स्वाश्रयसमवायि
 कारणगतैकत्वजन्यं। द्वित्वमनित्यमेव। तच्च द्वयोः पिंडुयोरिदमेकमिदमेकमिदमेकमित्यपेक्षाबुध्याज
 न्यते। ते त्रिपिंडुः समवायिकरणं। पिंडुयोरेकत्वे समवायिकारणं। अयेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं। अयेक्षाबु
 द्धिनाशादित्वेनाशः। एकत्वं तु सामान्यज्ञानसमकालेपिंडुवयवेकमेवात्यतिचिंतयाद्वित्तस्याश्रयनाशादि
 तिनाशः। एव त्रित्वाद्युत्पत्तिः। परिमाणं मानववहारासाधारणकारणं। तच्चतुर्विधं। अणुमहदीर्घहृस्वचेति। तच्च द्वि
 विधं। कायमकार्याचेति। तत्रकायसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छादेषपयनध
 रमाणुद्वित्यसंख्यायोनिः। र्शसंख्याकारणमित्यर्थः। अणुपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणगतबहुत्वसंख्यायोनिः।
 चतुरणुकादिपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणं। स्थूलपिंडुपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणावय

0

5

10

15

20

25

30

35

वातां प्रशिखितं स योगजं परमाणुपरिमाणं परममहत्परिमाणं आकाशादिजतं नित्यमेव पृथक् पृथक्
 बहिरसाधारणकारणं स योगः संयुक्तवहासासाधारणकारणं व्याश्रयः आप्यवृत्तिश्च स त्रिवि-
 धः शून्यतरकमजः स योगजं ज्ञेयत्वात् ॥

मानदारा सुगत दासया संकलनं
 आशा सफु-कृषिमात उपहार !
 ओ २५

श्री
 को हो सा वो हो

मानदारा सुगत दासया संकलनं
 आशा सफु-कृषिमात उपहार !

२१